

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2017

Redactie:

Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

JAARBOEK 2017

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2017

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

- Uitgave:* Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl
- Redactie:* Bert van der Lingen
- English summaries:* Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
- Lay-out:* Ewout Korpershoek en Arjan de Haan, DDG 's-Graveland
- Druk:* DPN Weurt
- Voorzijde omslag:* Pijp met carotte en naakte vrouw met tekst: 'Pipe Gambier' en 'Tabac de Paris'. Gambier, Givet.
Collectie en foto Arthur van Esveld.
- Achterzijde omslag:* Tegeltabelau met handelsmerk en producten van C. De Rijk & Zoon. Gouda, Ivora, 1920-1926.
Collectie en foto Arjan de Haan.

ISBN: 978-90-801138-8-6

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Opmerkelijke vondsten uit de 17de eeuw. Een gedraaide pijp, een steelfragment van een presentatiepijp en een vroege pijp met naamstempel Bert van der Lingen	9
Kleipijpen uit Friesland (2) Ewout Korpershoek	19
O Belgen! Wanneer gij Jantje Klaas zijn pijpje ziet rooken. Klei- en porseleinen pijpen van het Kamp bij Oirschot (gemeente Oirschot), 1832-1834 Jos Bazelmans, Michiel Purmer, Jan-Willem de Kort en Antoon Verspaandonk	41
Tabakspijpen uit een 17de eeus Vlaams vondstcomplex Jan van Oostveen	73
Kleipijpen uit een beerput aan de Groenendaal en uit de voormalige stadsgracht te Woerden, 1590-1870 Bert van der Lingen	81
Rajmond Théodore Comhaire een Belgische militair in Zeist, 1918 Bert van der Lingen	97
Het ging niet vanzelf. Over ontwerp en innovatie in de Nederlandse pijpenfabrieken in de 2e helft van de 20e eeuw, met nadruk op de laatste jaren van de Zenith Ruud Stam	103
Vrouwelijk naakt van Gambier Arthur van Esveld	113
Carottepijpen van Gambier Arthur van Esveld	119
Parijs, de thuisbasis van Gambier Arthur van Esveld	125
Nieuwe vondsten van pijpen uit de Gebrüder Ziegler catalogus Ron de Haan	141
Twaalf bladzijden uit een handelscatalogus van de Gebrüder Ziegler uit circa 1825 Ron de Haan	149
Bodemvondsten van pijpen uit Mali Piet Smiesing	171
Een Bamiléké pijp met drie ramskoppen uit Kameroen Ruud Stam	179
Aanvulling op ‘Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw’ en de mini-atuurpijpjes van Verwoerd Ruud Stam	183
De pijprokerstoel en een zeldzame 19de eeuwse pijprokerstoel in chinoiserie-stijl Ron de Haan	193
De firma C. de Rijk & Zoon, groothandel in rokersbenodigdheden te Amsterdam Bert van der Lingen	201
Snuiftabak, ‘het voedsel der neuzen’ Louis Bracco Gartner	221
English summaries	231

Tabakspijpen uit een 17de eeuws Vlaams vondstcomplex

Jan van Oostveen

Conflictarcheologie is in Nederland een onderwerp dat erg in de belangstelling staat. Vaak omdat dit onderwerp in verband wordt gebracht met sporen uit de Tweede Wereldoorlog. Conflictarcheologie is echter niet gelimiteerd tot deze periode. Meerdere vondstcomplexen met tabakspijpen zijn inmiddels bekend die met conflictarcheologie in verband kunnen worden gebracht. In dit artikel wordt in dit kader een vondstcomplex nader uitgewerkt. Het betreft een vondstcomplex van een kasteel uit de plaats Middelburg in Vlaanderen.¹ Gekozen is voor dit vondstcomplex omdat weinig van de tabakspijpen die opgegraven zijn in Vlaanderen gepubliceerd zijn. De in dit artikel besproken kleipijpen zijn overigens niet de enige pijparden voorwerpen die in dit dorp zijn aangetroffen. Zo werd bij werkzaamheden in het jaar 2009 een grote hoeveelheid schietkraamafval aangetroffen. Dit schietkraamafval kan in de 20ste eeuw gedateerd worden.²

Historische context

Van oorsprong was de plaats Middelburg in Vlaanderen een landbouwuitbating van de Zeeuwse abdij van Middelburg. Zo rond het jaar 1430 werd een en ander verkocht aan de Brugse Poorter Colard de Fever. Nadat Colard was overleden werd zijn bezit door zijn weduwe Margaretha Bladelin verkocht aan haar broer: Pieter Bladelin. In het jaar 1444 droeg Pieter zijn gronden en bezittingen in leen op aan de toenmalige graaf van Vlaanderen: Filips de Goede.³ Pieter liet hier een kasteel bouwen en nam rond het jaar 1450 intrek in dit kasteel. Vanaf dat moment kwamen de ontwikkelingen van Middelburg in een stroomversnelling. In het jaar 1456 werd het Vaardekenkanaal gerealiseerd⁴ en twee jaar later werden stadsrechten aan Middelburg verleend.⁵ Daarnaast werden diverse specialisten, zoals tapijtwevers en koperslagers uit Dinant aangetrokken.⁶ Na het overlijden van Pieter Bladelin in het jaar 1472 braken onrustige tijden voor deze stad aan. Zo werd het kasteel in 1477 door de Bruggelingen ingenomen.⁷

Vanwege het accent van dit artikel wordt een kleine sprong in de tijd naar het jaar 1578 gemaakt. In dat jaar was Jacob de Grave met een leger van vijftig soldaten gehuisvest op het kasteel. Ondanks zijn aanwezigheid kon niet voorkomen worden dat protestanten Middelburg aanvielen en plunderden.⁸ Het gevolg hiervan was dat de daaropvolgende tien jaar het kasteel zonder Heer was. Vanaf het jaar 1590 vestigde Philip de Merode zich op het kasteel. Naast Philip de Merode waren op het kasteel ook enkele arme families, een paar boeren en een zevental soldaten woonachtig.⁹ Meer informatie

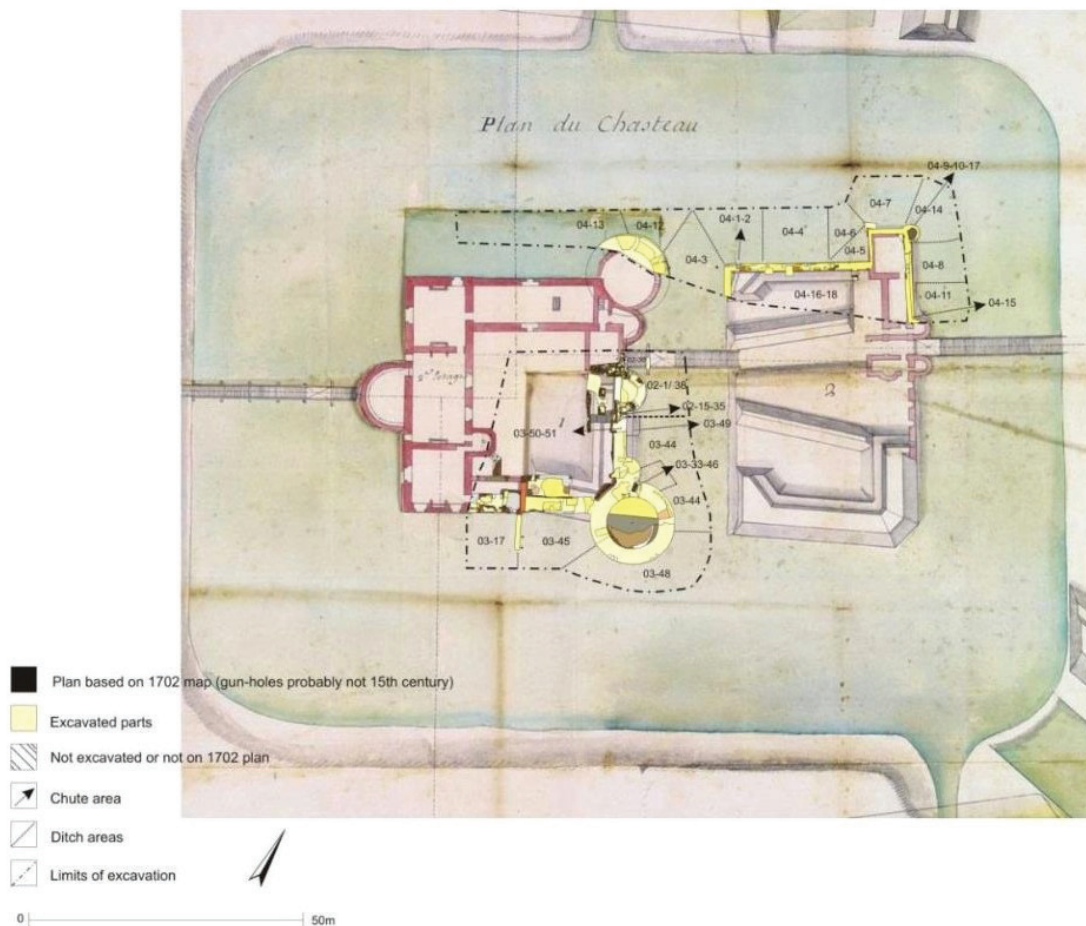

Afb. 1. Vergelijkbaar schietkraamafval is in 2009 in grote hoeveelheden opgegraven op de hoek Pieter Bladelinplein / Middelburgse Kerkstraat in Middelburg (Vlaanderen). De hier afgebeelde beeldjes in de jaren zestig van de 20ste eeuw in Luik gekocht. Verondersteld wordt dat deze pijparden beeldjes in Andenne zijn geproduceerd. Foto en collectie Jan van Oostveen.

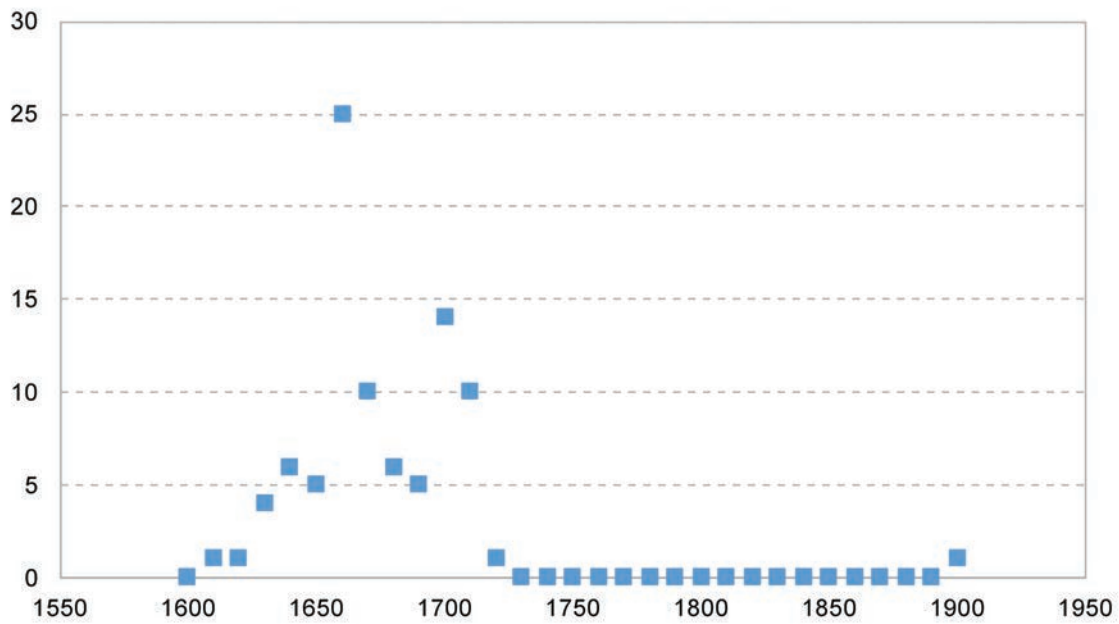
over de bewoners van het kasteel zijn van het jaar 1604. Het is het jaar dat veel bewoners de stad uitvluchten doordat Staatse legers de stad plunderden en verwoestten.¹⁰ Het duurde tot het jaar 1607 alvorens de stad onder leiding van dezelfde Philip de Merode werd herbouwd.¹¹ Het Twaalfjarig Bestand dat in het jaar 1609 inging zal de stad zeker goed hebben gedaan.¹²

In het jaar 1612 werd er namelijk gesproken over een 'stad die uit haar as is opgestaan'.¹³ Dit is ook de periode dat de heerlijkheid Middelburg werd verheven tot de Graafstand met Philip de Merode als eerste Graaf van Middelburg. Aangezien Middelburg op dat moment midden in de oorlogslinie lag en niet weer de behoefte had om weggevaagd te worden werd in het jaar 1621 een Akte van Neutraliteit opgesteld.¹⁴ Deze Akte van Neutraliteit hield in dat in de stad Middelburg geen legers aanwezig mochten zijn. Deze poging om Middelburg te onttrekken aan het geweld lukte slechts gedeeltelijk. Doordat de Staatse troepen de omgeving onder water zetten werd Middelburg namelijk weer bedreigd. Meerdere malen werd de stad zo aan (zout) water blootgesteld.¹⁵ De rust in de regio zou pas na het tekenen van de Vrede van Munster in het jaar 1648 terugkeren. Net zoals ten tijde van het Twaalfjarig Bestand werd ook nu weer in Middelburg geïnvesteerd. Zo kwam

er een wekelijkse verbinding met Brugge, waarbij het marktschip ook in Damme en Moerkerks aanmeerde.¹⁶ In het jaar 1666 bleek de toestand in de stad aanzienlijk verbeterd te zijn.¹⁷ Ook in dit geval hield de welvaart niet lang stand. In het jaar 1670 werden stad en regio zwaar beproefd door de hoge belastingen die zij moesten afdragen.¹⁸ Daarnaast was in deze periode ook de watersnood voor deze regio nog niet voorbij. Het was de periode waarbij op het kasteel enkele troepen gehuisvest waren.¹⁹ Aan het begin van de jaren negentig van de 17de eeuw werd het kasteel vereerd met een bezoek van Prins Karel van Lorreinen en zijn talrijke gevolg.²⁰ Dit is ook de periode dat het merendeel van de namen van de bevelvoerders die gelegerd waren op het kasteel zijn overgeleverd. Aan het begin van de 18de eeuw nam de onrust in Middelburg weer toe. Ten gevolge van de Spaanse Successieoorlog viel Middelburg dan weer in Nederlandse en dan weer in Franse handen.²¹ In het jaar 1713 werd vrede gesloten en werd gestart met het herstel van het kasteel. Bekend is dat in het jaar 1716 nog een groot feest op het kasteel is gegeven.²² Voor zover bekend is dit de laatste grote plechtigheid die op het kasteel heeft plaatsgevonden. In het jaar 1726 bleek het kasteel dusdanig vervallen te zijn dat het niet meer geschikt was voor het houden van vergaderingen.²³

Afb. 2. Kaart van het jaar 1702 met het kasteelterrein en de hierop aangegeven zone-indeling. Bron: Camerlynck 2012, p. 21.

Afb. 3. Minimaal Aantal Exemplaren (tabakspijpen) uitgezet tegen de tijd. De kleipijp die in de twintigste eeuw wordt gedateerd is een schiettentpijp.

Tabakspijpen van het kasteelcomplex

De opgraving op het kasteelterrein heeft in drie afzonderlijke opgravingscampagnes in de jaren 2002, 2003 en 2004 plaatsgevonden. Tijdens deze opgravingscampagnes zijn 442 fragmenten van tabakspijpen geborgen. Deze fragmenten konden worden toegeschreven aan een minimaal aantal van negentachtig tabakspijpen.²⁴ Het merendeel van de tabakspijpen is opgegraven bij de campagne van het jaar 2004, toen het noordelijk kasteelterrein werd onderzocht.²⁵ De tabakspijpen kunnen gedateerd worden in de periode 1600-1725. Vooral kleipijpen die gedateerd kunnen worden rondom het jaar 1660 en rondom het jaar 1690 zijn aangetroffen. De voor die tijd gangbare West-Nederlandse modellen zijn allemaal aangetroffen. Beginnend bij de eerste generatie producten en eindigend bij trechtervormige modellen. Twee tabakspijpen van de eerste generatie zijn aangetroffen en kunnen in de eerste decennia van de 17de eeuw gedateerd worden. Een van

deze exemplaren (04-MIKA-11) draagt als hielmerk een zevenpuntige roos. De andere tabakspijp van de eerste generatie is ongemarkeerd. Het zijn bewijzen dat reeds in de eerste decennia van de 17de eeuw op het kasteel werd gerookt. Het is daarmee tevens één van de vroegste aanwijzingen van tabaksgebruik in Vlaanderen.

Interessant bij Vlaamse vondstcomplexen die in de 17de eeuw gedateerd kunnen worden is of er lokaal of regionaal geproduceerde tabakspijpen geïdentificeerd kunnen worden. Om deze vraag te kunnen beantwoorden is gekeken naar zowel de gemerkte als naar de ongemarkeerde exemplaren. Aangezien de kleipijpmodellen in overeenstemming met de gangbare West-Nederlandse modellen zijn, kunnen er geen specifieke lokale of regionale producten herkend worden. De gemerkte producten kunnen allemaal aan het productiecentrum Gouda worden toegeschreven. Vermeldenswaardig hierbij is wel dat er diverse Goudse producten met een zogenaamd 'Zeeuws

Afb. 4. Typologie van de aangetroffen tabakspijpen (04-MIKA-11). Links het meest vroege exemplaar uit de eerste decennia van de 17de eeuw. Rechts een trechtervormige pijp uit het laatste kwart van de 17de/ begin 18de eeuw. Foto Jan van Oostveen (<http://kleipijp.home.xs4all.nl>).

Afb. 5. Goudse kleipijp van het 'Zeeuws model' met het merk II onder een ster, opgegraven in Middelburg in Vlaanderen. Datering tabakspijp: 1650-1675. Foto Jan van Oostveen (<http://kleipijp.home.xs4all.nl>). Merk niet op schaal.

model' zijn aangetroffen. Deze 'Zeeuwse modellen' hebben, net zoals sommige kleipijpen geproduceerd in Gorinchem en Bergen op Zoom,²⁶ een grotere ketelin-

houd dan die waaruit in de regio Amsterdam in dezelfde periode werd gerookt. Het aantal merken dat is aangetroffen is divers (zie tabel 1). Een enkel merk is meerdere malen aangetroffen.

De hoeveelheden zijn echter dusdanig, dat dit niet als aanwijzing wordt gezien dat op merk is gerookt. Het vondstcomplex valt niet op voor wat betreft de kwaliteit van de aangetroffen tabakspijpen. Het komt overeen met gemiddelde vondstcomplexen in Nederland. Vermeldenswaardig is wel dat de steelversieringen voor de periode waarin ze gedateerd worden, 'ouderwets' zijn. De bekende lelie-in-ruit-versiering is frequent aangetroffen voor tabakspijpen die gedateerd kunnen worden in de tweede helft van de 17de eeuw. Voor deze periode zouden ook modieuze steelversieringen in de vorm van raderingen, kruisbanden en dergelijk in dit vondstcomplex mogen worden verwacht, maar deze ontbreken in het geheel.

Ook geheel versierde tabakspijpen zijn bij de kasteel-

(Hiel)merk	Datering (typologisch)	Mogelijk productie centrum	Mogelijke pijpenmaker	Minimaal Aantal Exemplaren
Strik met initialen BI	1667-1680	Gouda	Bastiaan Jansz Overwesel	1
CD onder een ster	1645-1670	Gouda		4
DB tussen twee sterren	1670-1690	Gouda	David Bouwijz Verblauw	1
D/I (steel van Jonaspijp)	1660-1690	Gouda	-	
EB	1675-1700	Gouda	Jacobus Jansz de Vriend in gebruik bij Adriaen van der Cruis	3
Knol met initialen HC	1660-1675	Gouda	Huich Cornelisz Knol	1
II onder ster	1650-1675	Gouda		2
IW onder ster	1650-1700	Gouda	Joost of Jacob Evertse Witsius	2
LS	1650-1670	Gouda	Louris Senten	2
Pentagram met initialen LS	1650-1670	Gouda	Louris Senten	1
MG gekroond	1680-1710	Gouda	Michiel Gillisz	1
Anker met initialen TI	1640-1660	Gouda	Teunis Jansz van 't Ancker	1
TI of FI onder ster	1635-1650	West-Nederland		1
WF tussen sterren	1625-1640	Gouda	Willem Flud	1
WS gekroond	1675-1725	Gouda	Willem Stevensz de jonge of Arend Willemsz Brammert	1
ADS	1635-1650	Gouda	Arij Tobiasz de Seeuw	1
AIO	1675-1700	Gouda	Arij Jansz Overwesel	1
EIW tussen sterren	1650-1670	Gouda	Evert Joosten Witsius	1
HD?K	1650-1675	Gouda		1
IDW	1660-1690	Gouda		3
KCVO	1670-1690	Gouda	Klaas Cornelisz van Os	1
Draak	1650-1680	Gouda		1
Kievit	1660-1690	Gouda	Jan Jacobsz Luynenburg	1
Os onder ster	1690-1715	Gouda	Claes Cornelisz de Jong	2
Roos (vijfbladig)	1635-1650	West-Nederland		1
Roos (zevenpuntig)	1610-1625	West-Nederland		1
Gekroonde roos (mogelijk met initialen)	1620-1635	West-Nederland		1
Tulp	1640-1655	Gouda	Jan Jacobsz Coppendraaijer	2
Burg gekroond	1680-1720	Gouda	Pieter Pieterse Piero	2
Ster (zespuntig)	1680-1710	Gouda		1
Strik	1650-1675	Gouda	Bastiaan Jansz Overwesel?	1
Trompet aan het lint	1660-1680	Gouda	Jacobus Jansz de Vriend	1
Truweel	1690-1715	Gouda	Hendrick Potvlieg of Willem Pietersz Steenvoerder	1
Wereldkloot	1660-1690	Gouda		1

Tabel 1: Overzicht van aangetroffen (hiel)merken met mogelijk productiecentrum en mogelijke pijpenmakers³⁵.

Afb. 6. Trechtersvormige Goudse pijp met een steelversiering in de vorm van een lelie in ruit. Hielmerk is de strik met initialen BI. Een product dat kan worden toegeschreven aan de Goudse pijpenmaker Bastiaan Jansz Overwesel. Foto Jan van Oostveen (<http://kleipijp.home.xs4all.nl>). Merk niet op schaal.

opgraving aangetroffen. Allereerst is dit een zeskantige pijp die helaas geen hielmerk draagt. Deze trechtersvormige tabakspijp kan in het eerste kwart van de 18de eeuw gedateerd worden en aangenomen wordt dat dit product in Gouda is geproduceerd. Daarnaast zijn diverse fragmenten van Jonaspipen aangetroffen. Naast een complete ketel zijn dit ook diverse stelen.

Tot slot

Dit complex toonde aan dat tabaksgebruik in de eerste decennia van de 17de eeuw ook in Vlaanderen bekend was. Weliswaar in een militair complex maar toch. Over de jaren heen zijn diverse militaire vondstcomplexen met tabakspijpen in Nederland opgegraven. Zo werden bij de recentelijke dijkverlegging in Lent²⁷ nabij Nijmegen in een militaire context vele, voornamelijk in Gorinchem geproduceerde, tabakspijpen gevonden. Iets zuidelijker werd in Milsbeek door een amateurarcheoloog het kampement van de Graaf van Hoorne uit het jaar 1644 gelokaliseerd.²⁸ Ook bij dit vondstcomplex uit Milsbeek

werden voornamelijk Gorinchemse tabakspijpen, inclusief enkele Jonaspipen, aangetroffen. Maar ook oudere opgravingen zoals in Bourtange,²⁹ de opgraving van een redoute in Coevorden³⁰ en de vele vondsten van tabakspijpen uit Bergen op Zoom³¹ en Den Bosch³² kunnen met militairen in verband worden gebracht.

Wat er aan al deze opgegraven militaire contexten uit de 17de eeuw opvalt, is dat zij voor wat betreft de tabakspijpen een algemeen beeld voor de desbetreffende periode laten zien. Vermeldenswaardig is wel dat net zoals in Middelburg in Vlaanderen, ook in Bourtange,³³ Coevorden³⁴ en in Milsbeek Jonaspipen zijn aangetroffen. Of dit toeval is of dat hier meer achter gezocht moet worden is vooralsnog onduidelijk.

Het geeft echter wel stof tot nadenken en verbreedt het beeld dat dit type versierde tabakspijpen vooral met zeevaarders en zeevaart gerelateerde wijken/gebieden in verband kunnen worden gebracht.

Afb. 7. Trechtersvormige zeskantige (Goudse?) tabakspijp die gedateerd wordt in het eerste kwart van de 18de eeuw. Foto Jan van Oostveen (<http://kleipijp.home.xs4all.nl>).

Afb. 8a. Fragment van Jonaspijp, gevonden bij de opgraving van het kasteel van Middelburg in Vlaanderen. Mogelijk is dit een Gorinchems product. Foto Jan van Oostveen (<http://kleipijp.home.xs4all.nl>).

Afb. 8b. Steelfragment van Jonaspijp, gevonden bij de opgraving van het kasteel van Middelburg in Vlaanderen. Foto Jan van Oostveen (<http://kleipijp.home.xs4all.nl>).

Noten:

- 1 Het onderzoek naar het kasteel Middelburg in Vlaanderen wordt uitgevoerd door de Universiteit Gent onder leiding van Prof. Dr. W. De Clercq. De keramiek inclusief de tabakspijpen zijn behandeld in de doctoraatthesis van Maxime Poulain, 2016. Zie tevens: <https://www.ugent.be/lw/archeologie/nl/onderzoek/onderzoeksprojecten/histarch-middelburg.htm>
- 2 Waarneming door Hans Dennis van het agentschap Onroerend Erfgoed. Het schietkraamafval bestond uit pijparden beeldjes in de vorm van Manneken Pis, rozetten en staafjes.
- 3 Bron: Wikipedia.nl. Website bezocht op 28 januari 2015.
- 4 Camerlynck 2012, p. 14.
- 5 Camerlynck 2012, p. 12.
- 6 Camerlynck 2012, p. 14.
- 7 Camerlynck 2012, p. 15.
- 8 Vershelde 1867, p. 82.
- 9 Camerlynck 2012, p. 16.
- 10 Vershelde 1867, p. 117.
- 11 Vershelde 1867, p. 119.
- 12 Tijdens het twaalfjarig bestand was er een Spaans garnizoen gelegerd op het kasteel. Dewandeleer 2010, p. 15.
- 13 Vershelde 1867, p. 119.
- 14 Vershelde 1867, p. 121.

Afb. 8c. Steelfragment van Jonaspijp, gevonden bij de opgraving van het kasteel van Middelburg in Vlaanderen. De steel met de letters D/I is geproduceerd in Gouda. Foto Jan van Oostveen (<http://kleipijp.home.xs4all.nl>).

Afb. 9. In Gorinchem geproduceerde Jonaspipen opgegraven in Milsbeek. Deze Jonaspipen zijn in het jaar 1644 weggegooid. Naar Van Oostveen 2015. Foto Jan van Oostveen (<http://kleipijp.home.xs4all.nl>). Merk niet op schaal.

- 15 Verschelde 1867, p. 125-126. Het betreft de Jaren 1630, 1631 (belegering van Brugge), 1640 en 1642.
- 16 Verschelde 1867, p. 127.
- 17 Verschelde 1867, p. 127.
- 18 Verschelde 1867, p. 128.
- 19 Verschelde 1867, p. 132.
- 20 Verschelde 1867, p. 132.
- 21 Verschelde 1867, p. 132.
- 22 Verschelde 1867, p. 135.
- 23 Verschelde 1867, p. 136.
- 24 Telling van het Minimaal Aantal Exemplaren (MAE) is gebaseerd op het aantal aangetroffen hielen.
- 25 De vondsten zijn genummerd met de code MIKA (Middelburg Kasteel) gevolgd door een volgnummer welke overeenkomstig de zone-indeling is.
- 26 Van Oostveen 2017.
- 27 Zie o.a. Van Oostveen en Ostkamp 2016.
- 28 Van Oostveen 2015.
- 29 Zie Lenting e.a. 1993.
- 30 Deze opgraving is door de provinciaal archeoloog geregistreerd onder 1990 XII. Met dank aan Han van Buul voor het verstrekken van de gegevens.
- 31 Zie hiervoor Van Oostveen 2017.
- 32 Het betreft een nog niet gepubliceerd vondstcomplex dat direct na het beleg van Den Bosch in het jaar 1629, is ontstaan.
- 33 Een West-Fries exemplaar en Groningse producten. Zie Lenting e.a. 1993, p. 143 en p.149.
- 34 Vermeldenswaardig is dat in dit vondstcomplex zowel Amsterdamse (1990-XII-148 en 149) als West-Friese Jonaspipen (1990-XII-144) zijn aangetroffen.
- 35 Gegevens over de productieperiode van de Goudse pijpenmakers zijn ontleend aan Duco 2003.

Literatuur:

- Camerlynck, S., 2012. *De lederresten uit het kasteel van Middelburg-in-Vlaanderen; een materiaalstudie*. Masterproef Universiteit Gent. Gent.
- Dewandeleer, T., 2010. *Topografie en Morfologie van de verdedigingssystemen van Middelburg – in – Vlaanderen (ca. 1450-1800)*. Masterproef Universiteit Gent. Gent.
- Duco, D.H., 2003. *Merken en Merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Lenting, J.J.H. van Gangelen en H. Westing, 1993. *Schans op de grens; Bourtanger bodemvondsten 1580-1850*. Sellingen.
- Oostveen, J. van , 2015. *Milsbeek, tabakspijpen van het leger van de graaf van Hoorne*. Versie 1.1, Tiel. Gepubliceerd op http://www.academia.edu/10002928/Milsbeek_tabakspijpen_van_het_leger_van_de_Graaf_van_Hoorne
- Oostveen, J. van en S. Ostkamp, 2016. 'Tabakspijpen'. In: C.W. Koot en E.N.A. Heirbout: *Toelichting op de AMZ en vier proefsleufonderzoeken in het buitendijkse deel*. *Archeologische Berichten Nijmegen*, rapport 58, p. 127-130.
- Oostveen, J. van, 2017. *Tabakshandelaren en tabakspijpenmakers in Bergen op Zoom in de 17de eeuw*. Tiel.
- Poulain, M., 2016. *The habits of war: early modern ceramics in Flanders*. Doctoraatthesis Universiteit Gent. Gent.
- Verschelde, K. 1867, *Geschiedenis van Middelburg in Vlaanderen*, Bruges.

English summary

Tabakspijpen uit een 17de eeuws Vlaams vondstcomplex / Tobacco pipes from a 17th century Flemish site

Jan van Oostveen

At this time conflict archaeology is a subject of great interest in the Netherlands, often because this subject is associated with traces from the Second World War, but conflict archaeology is not limited to this period. Several sites with tobacco pipes are known that can be associated with conflict archaeology. In this article the clay pipes from a castle site in Middelburg (Flanders, Belgium) are selected. Only a few tobacco pipes from excavations in Flanders have been published so far.

